

БЕКНАЗАРОВА Б.Т.
 Ж. Баласагын атындагы КУУ
БЕКНАЗАРОВА Б.Т.
 КНУ имени Ж. Баласагына
BEKNAZAROVA B.T.
 KNU J. Balasagyn

СИНОНИМДЕРДИН КӨРКӨМ ТЕКСТТЕ КОЛДОНУЛУШУ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

THE USE OF SYNONYMS IN A LITERARY TEXT

Кыскача мүнөздөмө: Көркөм чыгармада атайын ыкма катары турмушубузга сиңген карапайым сөздөр, синонимдер, учкул сөздөр, ар кыл сөз айкаштары, түрмөктөр, фразеологизмдер чебердик менен пайдаланылат. Стилистикада синонимдер көркөм сөз каражаты катары колдонулуп, алардын көркөмдүүлүгүн арттыруунун бир булагы катары тил маданиятын калыптандырат, өнүктүрөт. Ар бир контексте синоним сөздөр өзүнүн эстетикалуулугу менен баалуу. Эгерде жазуучу синонимдерди ыктуу пайдаланса, көркөм тексттеги ойдун образдуулугун, элестүүлүгүн, көркөмдүүлүгүн арттыра алат.

Аннотация: В художественном произведении в качестве особого приема искусно используются общеупотребительные слова, синонимы, различные словосочетания, идиомы и фразеологизмы, которые являются частью нашей повседневной жизни. В стилистике синонимы используются как средство художественного выражения, формирования и развития культуры языка, как источник повышения их художественной ценности. В любом контексте синонимы ценны своей эстетической привлекательностью. Если писатель разумно использует синонимы, они могут усилить образность, воображение и красоту мысли в литературном тексте.

Abstract: In fiction, common words, synonyms, various phrases, idioms, and phraseological units that are part of our everyday lives are skillfully used as a special device. In stylistics, synonyms are used as a means of artistic expression, to shape and develop the culture of a language, and as a source of enhancing their artistic value. In any context, synonyms are valuable for their aesthetic appeal. When a writer uses synonyms wisely, they can enhance the imagery, imagination, and beauty of thought in a literary text.

Негизги сөздөр: стилистика; көркөм текст; стилдик боёк; тил; сөз; функционалдык стилистика; синоним.

Ключевые слова: стилистика; художественный текст; стилистическая окраска; язык; слово; функциональная стилистика; синоним.

Keywords: stylistics; literary text; stylistic coloring; language; word; functional stylistics; synonym.

Стилистика тилдин лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык курулушуна таянып, сөзүбүздүн айкын, таза, курч жана элестүү, көркөм кылып берүү ыкмаларын өз кучагына камтыйт. Стилистикада да сүйлөмдүн туура түзүлүшүнө, сөздүн кылдаттык менен пайдаланылышына башкы маани берилет. [1]

Негизинен XX кылымдын 80-жылдарына чейин көпчүлүк кыргыз жана орус тилчилеринин бир тобу синонимдерди таза тилдик аспектиде классификациялап карашса, кыргыз тил илиминде синонимдерди так жана толук классификациялоо стилистикада, айрыкча функционалдык стилистикада, чоң

мааниге ээ экендигин белгилеп келишкен. 90-жылдардан баштап, лингвостилистикалык багытта синонимдердин көптүгүн түрдүү кырларын ырларда да, кара сөз түрүндөгү чыгармаларда да кандай милдеттерди аткаарын, ошол жазуучунун ал синонимдерди кандай колдоно алгандыгын карап иш алып барышууда.

Окумуштуу Т. Аширбаев синонимдерди маанилик, стилистикалык жана маанилик-стилистикалык [2] деп үч топко бөлүштүрөт. Мындай бөлүштүрүү алардын коннотациялык мүмкүнчүлүгүн жана тилдик каражат катары тексттеги кызматын эске алууга негизделет.

Маанилик синонимдер көбүнчө жупташып келишет да, анын бири кыргыз тилине таандык. Ал эми экинчиси башка тилден өздөштүрүлгөн болот. Мындай синонимдердин табияты аларды адбий тилде пайдаланууда көрүнөт. Тактап айтканда, синонимдик катарды түзгөн маанилик синонимдердин кыргыз тилине таандык болгону сүйлөшүү стилине ыктайт. Мындай типтеги синонимдердин даана белгисиз-алардагы эмоционалдуулуктун жана экспрессивдүүлүктүн дээрлик жоктугу. Бирок башка тилден өздөштүрүүнүн натыйжасында кыргыз тилинде колдонулган тилдик бирдиктер деле адабий тилдин зарылчылыгына ылайык колдонула берет. Маанилик синонимдерде «...лексикалык маанинин бирдейлиги басымдуулук кылат. Кошумча маанилердеги бөтөнчүлүктөрдү аныктоо кыйла кыйындыкка турат. Бирок ошол кыйынчылыкты туура жеңе билген адамдын кеби семантикалык жактан так, ташка тамга баскандай даана болот». [3]

Мындай синонимдик түгөйлөр айрым бир контексттерде мааниси боюнча бири-бирине дал келип, бирин экинчиси алмаштырса, башка бир учурда алмаштыра албай да калат.

Мисалы, «Бул аял шопурдун эмнеси болду экен? – деп ойлой кетти Сыдык, келиндин шакек, билериктүү колдорун, ак жумал, акылдуу жүзүн карап отуруп. – Карындашыбы? Окшошпойт. Көңүлдөшүбү? Кудай сактасын, ушу чабалекейдей болгон назик жубай өзүнөн эки эсе улуу, өгүз кебетеленген немеге кантип ылайык келсин» (М.Г.)

Дервиш өйдө болду. – Балам, суу ичип кет, -деди ал. –Кызыл булактын суусу. Муздак... – Чаңкап турган экен, кесени бир эле шимирип койду (М.Г.).

Мында суу ичип кет дегендин ордуна суу ууртап кет десек сүйлөм стилдик жактан туура болбой калмак.

Бир маалда төркү үйдөн Кичине түйүнчөк колтуктап, Суусар чыкты. Жүзү купкуу алсыз (М.Г.).

Мындагы жүзү купкуу дегендин ордуна бети купкуу, алсыз деп өзгөртсөк стилдик жактан бул да туура колдонулбай калмак.

Мисалдардагы синоним, ич-уурта, жүз-бет сөздөрү дайыма эле бирин экинчиси алмаштыра албайт. Демек, мындай учурда алар өз ара синонимдик катышты түзө алышпайт. Ал эми биринчи сүйлөмдө

келтирилген синоним сөздөр бирин-бири кээде толук алмаштырса кээде алмаштыра албайт. Себеби, **келин-жубан** деген синонимдер дайыма бирин-бири алмаштыра албайт. Анткени кыз турмушка чыккандан кийинки курагы **келин** болот, ал эми турмушка чыккандан кийин ажырашып кетип бой жүрсө аны **жубан** дешет.

Ушундан улам биз жазуучунун чыгармачылык казынасында көркөм сөз каражаттарынын бири болгон синонимдердин бай экендигин көрүп турабыз. Эгерде жазуучу синонимдерди ыктуу пайдаланбаса, жогорудагыдай синонимдерди бир сүйлөм чегинде берүү аркылуу синонимдик маанини дагы күчөтүп стилдик боёк берүү максатында жете алмак эмес. Мындай синонимдик катарларды чебер пайдаланып, кейипкердин ой толгоолорун толук ачып берген. Автордун жазуучулук чеберчилигин жогорудагы айткандарыбыздын далили катары белгилегибиз келет.

Толук эмес, түшүнүгү жакын синонимдердин жалпылык маанисине караганда жекелик мааниси басымдуулук кылат. Ошондуктан алар сүйлөмдө бир өңчөй мүчө катары катар, тизмектеле айтылат да, атайын стилдик максатта колдонулуп, биринин маанисин экинчиси толуктап, тактап турат.

Стилистикалык синонимдер катарын түзгөн тилдик бирдиктердин маанилик табияты окшош, бирок алардын стилистикалык табияты ар башка болот. Мындай синонимдик катар китеп стилине мүнөздүү болот да калгандары функционалдык стилдин түрлөрүндө адабий тилдин практикаланган нормасы катары колдонула берет.

Мисалы, **кичине-тырмактын агындай, момункөй-оозунан чөп албаган** деген сыяктуу синонимдик катарлардын биринчиси бардык стилдерде колдонулса, кийинкилери көркөм же сүйлөшүү стилдеринде гана колдонулат.

Мисалы: – **Апа...** – деди уулу, **күтүлбөгөн кубанычын жашыра албай.**

– **Силерге да ырахмат, -деди Сали ичи элжиреп.** (сүйүнүп, кубанып, ыраазы болуп). – **Жакын кишилерди ушинтип анча-мынча сынап коюп жүргөн жакшы, –деди Калык мулундап** (М.Г.).

Бул сүйлөмдөрдүн биринчисинде кубануу бардык стилдерде колдонулса,

кийинки экөө көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде колдонулат.

Стилистикалык синонимдердин катарын түзгөн тилдик бирдиктердин биринде апыртуу (гипербола, литота) маанилери басымдуулук кылат. Мисалы: кичине-бою бир карыш, чоң-тоодой ж.б.

Маанилик-стилистикалык синонимдерди түзгөн катардагы синонимдик сөздөр биринен экинчиси кошумча маанилери менен гана эмес, өздөрүндөгү стилистикалык сапаттары боюнча да айырмаланып турат. Тактап айтканда, ал сөздөр биринен экинчиси стилистикалык боектуулугу менен өзгөчөлөнөт. Андай синоним сөздөр көркөм чыгармада көп керектелет да, автордун каарманга карата ээлеген позициясын, же сүйлөөчүнүн угуучуга карата болгон оң же терс сезимин билдирет. Мисалы, «Сүйүүнүн кайыгында» Баси Артыкты «апенди», «кемчонтой» деп оң сезим менен айтып жаткандыгын көрүүгө болот.

– Апенди, – деп койду Баси күлүп. (М.Г.) Кемчонтойум келери кечке курбу – курдаштары менен куунап, кечинде келди. (М.Г.)

Демек, синонимдик катарды түзүп турган жогорку сөздөр көркөм чыгармада автор тарабынан орундуу пайдаланылган. Мунун натыйжасында чыгарманын эстетикалык баалуулугу арткан.

Өтмө мааниде дагы мисал келтире кетсек: – Пай-пай, балапан гана бойдон экенсиң, кулунум-деди берки киши.

Көрдүнбү, уулум, апаң мени түздөн – түз кылмышка түртөт (М.Г.). Мында «кулунум-уулум» деген сөздөр синоним катары колдонулуп, кулунум деген сөз метафоралык милдетти аткарып жатат.

Маанилик-стилистикалык синонимдердин катарын түзүп турган сөздөр стилистикалык парадигмага дагы ажырайт. Анткени алардын ар бириндеги стилистикалык коннотация «көзгө» так көрүнүп турат. Башкача айтканда, автордун же каармандын кимдир бирөөнү кубаттоосу, шылдыңдоосу ж.б. контексте бат эле ажыратылат.

Мисалы, «Менин ордума башка бирөө кирип келсе эмне болот, канчык?!» – деп чыңырат Колдош. «Мына эми жазасын тартасың, айым», – деди ал, үйүнө уурданып кирип алып. (М.Г.) Мында Колдоштун аялы жөнүндө айтып жатканын контексттен гана биле алабыз. Ал эми

канчык сөзү терс эмоцияны уюштуруу менен контексттен тышкары алсак, ал иттин ургаачысын билдирген сөздү туюндурат. Ал эми «**айым**» деген сөз эркелетүү маанисинде сыпайы маанини берет, ал эми жазуучу ал сөздү кекерленип, какшык маанисинде берип жатат.

Эл аны **ыйык суу, дары суу** дешет. (М.Г.) Мында **ыйык** деген сөз контексттен тышкары 1. Касиеттүү, баалуу, кымбат. 2. Кол тийгис деген маанилерди берсе **дары** деген сөз 1. Ооруну айыктырууга даярдалган зат. 2. өтмө мааниде даба, айла, себеп. 3. жарылуучу зат. [4]

– Ох, **жаныбар**, ажайып **суу** да. Бул жерде автор ыйык жана дары деген сөздөрдү синоним катары колдонгон. Ошондой эле, суну **жаныбар** деп атап **сууга** синоним катары колдонду. Мисалдардагы белгиленген сөздөрдү (**ыйык-дары, суу-жаныбар ж.б.**) «**касиеттүү суу**» деген сөзгө карата жана өз ара да синонимдик катарларды түзүшү алардын өтмө мааниде колдонулушу менен шартталган.

Бул автордун жеке индивидуалдык өзгөчөлүгү деп айтсак болот.

Балага бул таасир этти. Өзү да сезбей, селбип кадам шилтеп апасын утурлады (М.Г.). Бул сүйлөмдөгү **сезбей-селбип** экөө карама каршы маанини туюндуруп жатат. Анткени «**сезбей**» дегенде эч нерсе туйбагандай, ал эми «**селбип**» дегенде байкалбай акырын кадам шилтөө (сезип алдыга жылуу) деген маани элестүү берилип, эки башка маанини туюндурат, башкача айтканда, эки башка түшүнүктөгү сөздөрдү жазуучу синоним катары жаратып бере алды. Демек, автор чыгармаларында жеке өзүнө таандык индивидуалдык синонимдерди да ыктуу пайдалана алган.

Демек, контексттен сырткары өзүнчө алганда бири-бирине мааниси жакындашпаган, бирок контексте кандайдыр бир өтмө, оошмо маанилери боюнча гана семантикалык жалпылыктарга ээ болгон сөздөр **контексттик синонимдер** деп аталат.

Контексттик синонимдер кадыресе лексикалык синонимдерге караганда колдонулуш чөйрөсү жагынан чектелген мүнөздө болот. Анткени лексикалык синонимдер колдонулуш мүнөзү боюнча, негизинен, стилдин бардык түрлөрүнө бирдей даражада тиешелүү болсо, контексттик синонимдер көбүнчө көркөм адабий стилге мүнөздүү болуп саналат. Ошондуктан синонимдин бул түрү өтмө маанидеги

негиздер аркылуу жасалып, тилде түз маанидеги сөздөргө карата синонимдик катарларды гана уюштурбастан, көркөм каражат катары айтыла турган ойдун образдуулугун, элестүүлүгүн да арттырат. Тактап айтканда, алар – ойду көркөм, элестүү жеткирип, образ-мүнөздөрдү терең, даана ачып берүүдөгү ийкемдүү ыкмалардын бири. Демек, кадыресе лексикалык синонимдерден контексттик синонимдер өзүлөрүнүн мазмундук көп пландуулугу – бир эле учурда эстетикалык да, семантикалык да мазмунга ээлиги менен да айырмаланат.

Мисалы: **Беш жыл жашап, бул шаардан бир дагы үйлүү-жайлуу тааныш ашырган эмесмин.** (М.Г.)

«Мен тегирменде түнөйм, эшикти бекем **дембелеп** ал», – деген эле Колдош бүгүн. (М.Г.)

- Акун! – деп кыйкырды Айша кубангандан.

- **Айдыңым**, – дедим аны жерге коюп, маңдайынан өөп. – **Айдыңым...** (М.Г.)

Мисалдардагы **ашырган** – «таппаган»; ал эми **дембелеп** – «бекитип, илип»; **–Айдыңым** «жаркын, айдын жарыгы же айым» маанилерине карата гана синонимдик катарды түзбөстөн, айтылып жаткан ойдун элестүүлүгүн да арттырып турат.

Көркөм чыгармада атайын ыкма катары турмушубузга сиңген карапайым сөздөр, синонимдер, учкул сөздөр, ар кыл сөз айкаштары, түрмөктөр, фразеологизмдер чебердик менен пайдаланылат. Бирок ар бир жазуучунун чыгармасы ошол жазуучуга таандык болгон стилдик бөтөнчөлүгү менен айырмаланат. Ар бир жазуучунун стилдик бөтөнчөлүгү ар башка болгондуктан, алардын лексикалык ой жүгүртүүлөрү жана көркөм каражаттарды колдонуу ыкмалары ар түрдүүчө болот.

Стилистикада синонимдер көркөм каражат катары колдонулуп, алардын ийгилигин арттыруунун бир булагы катары тил маданиятын калыптандырат, өнүктүрөт. Ар бир контексте синоним сөздөр өзүнүн эстетикалуулугу менен баалуу.

Кептин маданияттуулугун арттырууда жана анын стилин так ажыратууда синонимдердин табиятын, айрыкча алардын катарларынын бири-биринен айырмаланган маанилик айырмачылыгын, экспрессивдүүлүк касиеттерин туя билүүнүн, үйрөнүүнүн мааниси зор.

Синонимдердин кептин түрлөрүндө, өзгөчө көркөм кепте колдонуу стилистикалык төмөндөгүдөй бир катар максаттарга негизделүүгө тийиш: а) бир эле сөздү кайталай бербөө үчүн аны синоним сөздөр менен алмаштыруу; б) синонимдер аркылуу берилүүчү маанини толуктоо, тактоо, тереңдетүү максатында синонимдик түгөйлөрдү катар колдонуу; в) синонимдер аркылуу берилүүчү маанини күчөтүү, дагы өркүндөтүү максатында синонимдик катарларды грациялык ыкмада колдонуу; г) белгилүү бир түшүнүктү, затты, окуяны, кыймыл-аракетти бир эле учурда ар түрдүү белги-касиеттери боюнча сүрөттөп, мүнөздөп көрсөтүүдө синонимдик түгөйлөрдү катар колдонуу; д) сөз болуп жаткан шартка, кырдаалга ылайык синонимдерди экспрессивдүүлүк касиетине карата ылгап, иргеп колдонуу. [5]

Адатта, лексикалык синонимдерди пайдаланууда ар бир жазуучунун интеллектуалдуу ой жүгүртүүсү, өз эркин, оюн түшүндүрүү үчүн алынган лексикалык синонимдерди тандоосу да, колдонуш ыкмалары да ар түрдүү болот.

Колдонулган адабияттар

1. Сартбаев К. Синтаксистик синонимдер // Мугалимдер газетасы, 1975, 21-май.
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы (Стилистиканын жалпы маселелери). 1-китеп. – Бишкек; Ош, 2000, 114-б.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы (Стилистиканын жалпы маселелери). 1-китеп. – Бишкек; Ош, 2000, 121-б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе, 1969, 151-б.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек, 1997, 115-б.

Рецензент: филол.и.д., профессор Абдыкадырова А.